

MOSLIMS

CHRISTENEN

Nr. 97

ISLAM IN NEDERLAND

Oude visies, nieuwe vormen

TEN GELEIDE

Op spreekbeurten over de islam in Nederland stuit ik regelmatig op de behoefte van veel landgenoten aan een kort en bondig overzicht van de "sociale kaart" van islamitisch Nederland. Er bestaat weliswaar veel informatie over de islam als (wereld)godsdienst. Maar over de samenstelling, de organisatie, de voorzieningen van en voor moslims in Nederland wordt veel minder gepubliceerd. Dit mag vreemd lijken in een overgeorganiseerd land, waar christenen vele kerken en afscheidingen van kerken kennen en deze tot in de meest genuanceerde vertakkingen hebben beschreven. Wat echter voor christenen geldt, schijnt niet op te gaan voor moslims. Dezen worden immers nog steeds over één kam geschoren, op één hoop geveegd, en als één man ("de islam is toch een mannengodsdienst"?) gebrandmerkt als "intolerant, fundamentalistisch, vrouwvijandig...".

De moslims zijn even verschillend als christenen, ook al deelt deze verscheidenheid hen niet op in gescheiden geloofssystemen. Dit artikel wil laten zien waarom het islamitisch geloof verschillend wordt beleefd, welke de verschijningsvormen zijn van de turkse, marokkaanse of surinaamse islam in Nederland en op welke voorzieningen zij wel of geen beroep kunnen doen. Ik heb ook enkele recente ontwikkelingen geschetst zoals het kabinetsstandpunt inzake het Hirsch-Ballin-rapport en het ontstaan van islamitische scholen. waar moslims noch christenen eensgezind over denken. Het is als met de hoofddoekjes: hoe meer er wordt gediscussieerd of deze wel of niet moeten worden toegestaan, hoe minder men oog heeft voor de variëteit aan kleuren en vormen die deze kledingsstukken aanbrenge in het soms saaie, Nederlandse modè-landschap, met name in de winter. Ik wens u, namens de redactie, gezegende Kerstdagen toe en een gloednieuw "glasnost-"jaar, ook hier in het Westen.

P. Reesink

No. 97 nov./dec. 1989
abonn. (5 nummers per jaar) f 20.-
Losse nummers f 4.50, incl. porto
giro 43 00 211 t.n.v.
Cura - Migratorum - Begrip.

"Begrip"
Luybenstraat 17
5211 BR 's-Hertogenbosch
Tel: 073 - 14 51 59

ISLAM IN NEDERLAND (1)

1 Visies op de islam vanuit het verleden

De aanwezigheid van een groot aantal moslims in Nederland dateert van de 60er jaren. Maar Nederlanders hebben al veel eerder contacten gehad met de wereld van de islam. De eerste, meestal indirecte contacten met de islam hebben waarschijnlijk plaats gevonden via de kruistochten. (2)

Afgezien van de weinig juiste informatie door toenmalige geschiedschrijvers verstrekt, kan men nog denken aan de volkspoëzie, de ridderromans en de literatuur van de minnestrelen en zangers, vergelijkbaar met La chanson de Roland. Deze genres baseerden zich op reële of vermeende wapenfeiten in Zuid Frankrijk of Spanje. De fameuze slag bij Poitiers, waarbij de moslims door Karel Martel zouden zijn verslagen, heeft in feite nooit plaats gehad.

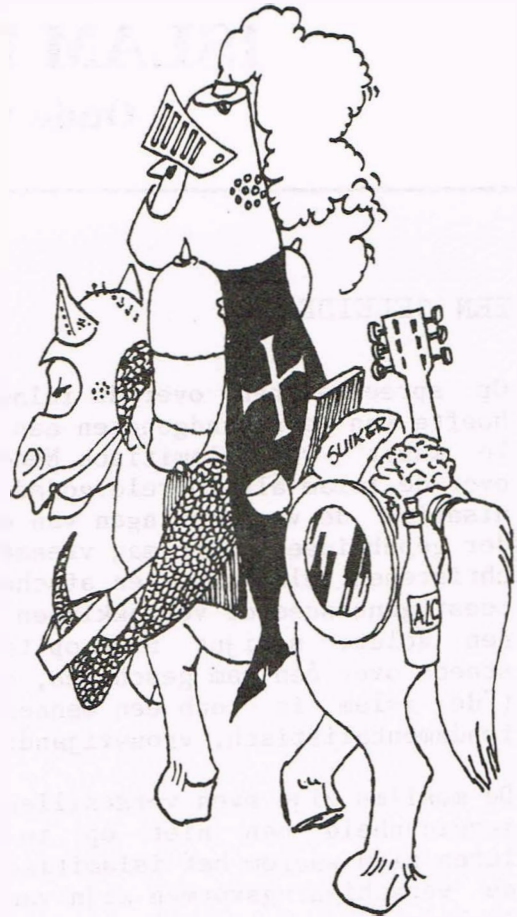
De titel "donkere middeleeuwen" gold, in Nederland zoals elders, ook voor de kennis van de islam of zijn profeet, toen Mahomus genaamd. Volgens Wibert van Nogent was de islam een christelijke ketterij en Mohammed een valse profeet. Muzelmannen, die men gelijk stelde aan Turken, waren immoreel en God's vijanden. (3). Was Otto van Lippe, bisschop van Utrecht dezelfde mening toegedaan? Wat er ook van zij, hij nam, samen met Willem I van Holland, deel aan de kruistochten. In 1213-14 predikte Olivier van Keulen een nieuwe kruistocht. Vanwege zijn belangstelling voor de islam kan hij de eerste orientalist van Nederland genoemd worden.

De eerste, zeer gebrekkige vertaling van de koran in het latijn (1143) op initiatief van Petrus de Eerbiedwaardige van Cluny heeft lang alle theologische weerleggingen van de koran beheerst. Luther zou er later gebruik van maken evenals Hugo de Groot.

Met de terugkeer van de kruisvaarders kwam ook de islamitische cultuur, die toen de onze verre overtrof, naar het westen. Zo werd hier de 'mode' beïnvloed door andere en nieuwe kleding, ontdekte men glas en spiegels en werd onze taal, soms via allerlei omwegen, verrijkt met enkele honderden woorden uit het arabisch. Hier volgt een willekeurige keuze:

albatros, papagaai, alcohol, suiker, abrikoos, kaffer, douane, gitaar, raket enz. (4).

Naast deze concrete en taalkundige import kwamen ook de vooroordelen over de islam ons land binnen. Eeuwen geleden meegebracht in hun bagage door kruisvaarders en middeleeuwse literatuur, hebben ze helaas in de loop der tijden niets ingeboet aan vitaliteit.

Zo probeerde de theoloog Cornelis Uytenhage in 1666 in Amsterdam te bewijzen dat Mohammed de antichrist was.

Ook heden ten dage vindt men nog menige uitlating over de islam als een christelijke sekte of als een valse godsdienst. (5)

Het tijdschrift van de Evangelische Hogeschool te Amersfoort, nr. 60, juli/augustus 1983, geeft hiervan een goed voorbeeld in het voorwoord 'Redactioneel' van de hand van W.J.Ouweneel: "de islam als zodanig is zonder enige twijfel een religie uit de afgrond" (p.3).

F.J.Kerkhof in zijn artikel 'isaak of ismael'(p.4-7) doet er nog een schepje boven op.'Islam is een valse godsdienst, het is als de grote tegenzet van de Satan tegenover de ware dienst van Jahweh...'(p.5)

'Tegenover de lijn die Jahweh voor Zijn heilsplan trok van Noach over Abraham en Isaak, naar de toekomst van Jezus('Jahweh redt'), plaatste de satan de lijn van Ismael, Amalek, Arabieren, ondergang. Nadat in de komst van Jezus Christus... deze duivelse plannen waren verstoord, heeft de boze een nieuwe aanval voorbereid. Mohammed ontwikkelt een valse religie, met een valse god en een vals heil, gepredikt onder valse autoriteit'(p.6)

Andere theologen zoals Hanna Kohlbrugge (6) of stromingen binnen de media spreken een gelijksoortige taal. Zo werd op 11.1.89 tijdens het televisie programma van de Evangelische Omroep 'Het zwaard van de islam' deze godsdienst anti-goddelijk genoemd.

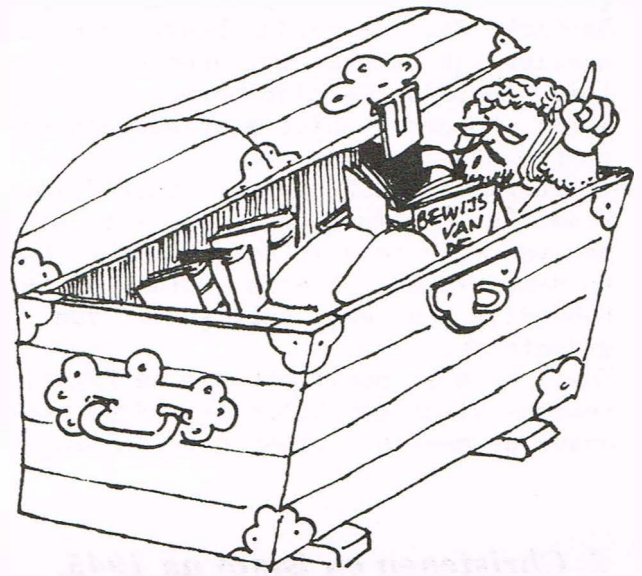
Gelukkig is er ook een kentering gekomen in het negatieve denken over de islam. Een eerste aanzet in het verre verleden was de stichting van de universiteit van Leyde in 1576. De berichtgeving over de islam (7) wordt beter, ook al blijft men sinds de 16e eeuw de islamitische cultuur beschouwen als inferieur en tegengesteld aan de christelijke.

De belangstelling voor islamitische studies heeft een stroomversnelling gekend dank zij de handelsbetrekkingen die Nederland onderhield met arabische of islamitische landen en in het bijzonder met Indië (Indonesië). Dit was voor Reland van Utrecht aanleiding om in 1705 zijn 'De religione Mohammedica'(over de Mohammedaanse godsdienst) te schrijven. Ondanks de misleidende titel was dit de eerste poging tot een objectieve benadering van de islam.

Toen het tijdperk aanbrak dat missionarissen werden uitgezonden, had men behoefte aan een theologische studie over de islam om deze af te kunnen wijzen. Hugo de Groot (1583-1645) voorzag hierin met zijn 'Bewijs van de ware godsdienst'. Hoofdstuk 6 draagt de duidelijke titel: 'Tegen het Mohammedanisme'. De auteur is goed op de hoogte van de belangrijkste zaken in de islam, vergelijkt deze met het christelijk geloof en poogt de superioriteit van zijn eigen godsdienst te bewijzen.

Een andere, eveneens polemische invalshoek valt te bespeuren in het werk van Johannes Hoornbeek (1617-1666). Deze getuigt van zijn missieijver in zijn 'Summa controversarum religionum'.

hoek valt te bespeuren in het werk van Johannes Hoornbeek (1617-1666). Deze getuigt van zijn missieijver in zijn 'Summa controversarum religionum'.

Een heel ander geluid horen we bij Jan Hendrik Jarich van der Ley, geboren omstreeks 1565. Zijn boek 'Wees van een der ley sin' wil katholieken, protestanten en moslims tot één geloof brengen. Het beeld, dat Nederlanders zich van de islam vormen, is ontstaan onder beïnvloeding van diverse factoren. Zo hebben zowel oriëntalisten als theologen negatief of positief over de islam geschreven, maar ook letterkundigen hebben hierin een aandeel gehad. Bilderdijk (1756-1831) verklaart dat 'Mohammed een werktuig in de hand der weldadige voorzienigheid was en voorbereider des heils onder het heiden- en manicheeëndom. Neen, waarlijk, het islamisme is een weldaad, en zelfs is het, verbeeldde ik mij, kenbaar dat het het christendom bewaard heeft'.

Een radicale ommekeer in de islamstudies werd teweeg gebracht door C. Snouck-Hurgronje (1857-1936). Hij en zijn leerlingen, A.J.Mensinck (1882-1939) en J.H. Kramers (1891-1951), hebben een aantal correcties aangebracht in populaire misvormingen van de islam (8). Als ambtenaar betrokken bij de koloniale politiek voelde Snoeck Hurgronje zich geroepen om vooroordelen en misverstanden tussen Oost en West de wereld uit te helpen. Hij wist zich hierin gesteund door de universiteitstraditie van Leiden en de ervaringen opgedaan in Nederlands Indië. Hoe chauvinistisch hij ook was,

toch danken we aan hem en aan zijn leerlingen een reeks studies en een aantal goed gevormde mensen die toegerust zijn om christenen en moslims dicht bij elkaar te brengen. Een van zijn studiegenoten was de protestant Herman Bavinck, die op zijn beurt weer een aanzienlijk aantal dominees heeft opgeleid. In zijn 'Gereformeerde Dogmatiek' wordt Mohammed niet meer als een valse profeet beschouwd.

In sterk contrast hiermee staat J.Th. de Visser's 'Mohammed-Christus. Vier schetsen van eene reis in het Oosten' (Amsterdam, 1896). Hierin wordt de islam behandeld als een karikatuur van een godsdienst.

Zowel de meer positieve als de negatieve tendens vindt men heden ten dage terug onder de meeste protestantse theologen.

2 Christenen en islam na 1945. Nieuwe ontwikkelingen

Tijdens de tweede wereldoorlog hebben christenen en joden, protestanten en katholieken samengewerkt. Na de oorlog was er een tijdperk van economische groei. Beide factoren droegen bij tot een zekere openheid, waarvan ook de islam profiteerde. Dit was bijv. te bespeuren in de Nederlands Hervormde Kerk bij Hendrik Kraemer (1888-1965) (9) in zijn laatste levensjaren en bij zijn leerling W.A.Bijleveld. Veel minder is hiervan te merken bij J.Bouman en A.Th. van Leeuwen.

In de Gereformeerde Kerken volgde J.H. Bavinck, neef van H. Bavinck, het goede voorbeeld van zijn oom. De invloed van deze laatste is te merken bij D.Bakker, D.C.Mulder, A.Wessels en J. Slomp.

Bij de katholieken was er minder invloed van de theologie op de studie van de islam. Dit hing samen met de opleiding van priesters en/of religieuzen. Deze gebeurde in diocesane of religieuze seminaries waar de islam meestal geen onderdeel was van de theologische vorming. Dominees daarentegen kregen hun opleiding grotendeels op een universiteit, waar naast theologie ook islamologie werd gedoceerd. Een ander verschil tussen r.k. en p.c. opleidingen voor ambtsdragers was dat een aantal diocesane of religieuze priesters na hun wijding naar

een universiteit werden gestuurd voor een specialisatie in binnen- of buitenland (Parijs, Rome, Tunis, Beiroet). Theologie en islamologie vielen dus voor katholieke priesters niet samen tijdens hun opleiding. De Nederlandse katholieke kerkprovincie had haar islam-specialisten niet onder de diocesane priesters in eigen land, maar onder de religieuzen in Afrika of Azië, waar jezuïeten, franciscanen en witte paters hun missie gebieden hadden.

Als van p.c. zijde een zeer sterke sympathie voor een invloed van Kenneth Cragg (10) niet valt te ontkennen, dan kan men van de weinige katholieke islamkenners zeggen dat ze, minstens indirect, beïnvloed zijn door mensen als L. Massignon, L.Gardet en de professoren van het Pauselijk Instituut voor Arabische en Islamitische Studies, onder wie R.Caspar, M.Borrmans e.a. Deze hebben van verre of van nabij, de verklaring "Nostra Aetate" van het Tweede Vaticaans Concilie voorbereid over de houding van de Katholieke Kerk t.a.v. andersgelovigen. Deze kentering van de wereldkerk had haar neerslag in Nederland in de missiologie en de islamologie in het onderwijs en de publicaties van resp. A. Camps o.f.m. en J. Peters s.j. op universitair nivo, terwijl het bureau Relatie Opbouw Moslims Christenen, ontstaan uit en opgebouwd rond het blad BEGRIP, al sinds het midden der zeventiger jaren actief is geweest voor betere verhoudingen tussen christenen en moslims.

3 De eerste moslims in Nederland

Vóór 1950 was het aantal moslims in Nederland onbetekenend. De eerste belangrijke groep wordt gevormd door de Ahmadi's. De Ahmadiyya beweging vestigde haar zetel in 1947 in Den Haag. In dat zelfde jaar verplaatste zich een tak van de Ahmadiyya van Qadian (India) naar Rabwah (Pakistan). De Ahmadi's staan bekend om hun zendingsdrang. Polemieken en apologetiek zijn hun niet vreemd, zoals eenieder kan constateren die de door hen in 1953 gepubliceerde "Heilige Qor'aan" open slaat. In de liefst 180 bl. tellende inleiding wordt christenen de les gelezen.

Hun leer verschilt van de klassieke

moslim opvatting over de persoon van Jezus, de djihaad en over de mahdi d.w.z. de te verwachten heiland.(11) Hun moskee in Den Haag werd in 1955 geopend door Zafrullah Khan, toendertijd rechter aan het Internationaal Gerechtshof. Hun Nederlandstalig tijdschrift Al Islaam (12) schenkt regelmatig aandacht aan de figuur van Jezus. Het Parlement in Pakistan heeft de Ahmadiyya beweging tot een niet-islamitische beweging verklaard. Gevolg hiervan is dat ze niet meer toegelaten worden in moskeeën en als lid geweigerd worden in moslim koepelorganisaties.

4 Groei van de moslimbevolking

Sinds 1960 is het aantal moslims in Nederland geleidelijk en aanzienlijk gegroeid: 1968: 42.000; 1971:54.000; 1973:92.000; 1979:200.000; 1986:338.000; 1989:360.000 (13).

Het huidige aantal komt neer op ongeveer 2,3% of 2,4% van de totale Nederlandse bevolking. Vergeleken met de joden (ongeveer 30.000) zijn de moslims dus 12 x zo talrijk. Van verre en onbekende vreemden, vroeger muzelmannen of, ten onrechte, Mohammedanen genoemd, zijn moslims (d.w.z. "overgegevenen" aan God, die de stichter van hun godsdienst is) onze burens geworden.

Van een exotische, slechts op universiteiten bestudeerde godsdienst is de islam, na het christendom, de tweede godsdienst in Nederland geworden, evenals elders in West Europa. Met zo'n 250 moskeeën, islamitische feesten (14), ritueel slachten (15), islamitische scholen, is de islam niet meer weg te denken op het maatschappelijke en godsdienstige vlak.

Wie zijn deze moslims? Waar komen ze vandaan? (16) We onderscheiden drie groepen.

- De eerste groep moslim immigranten bevindt zich onder Molukse (1950: 2000), Indonesische (1948:8000) en Surinaamse (1973:30.000) moslims. Hun komst heeft te maken met ons koloniaal verleden.
- De tweede groep, numeriek de belangrijkste, komt uit zgn. wervingslanden rond de Middellandse Zee. De redenen van migratie zijn vooral economisch. Zo waren er eind 1987 160.000 Turken,

126.000 Marokkanen (17), 2.500 Tunesiërs, en naar een ruwe schatting 2.500 Joegoslavische moslims.

- Een derde relatief kleine groep bestaat uit Pakistaanse (8.000), Egyptische, Soedanese en andere Afrikaanse of Aziatische moslims.

Tenslotte zijn er de Nederlandse moslims van wie het aantal moeilijk te schatten is. De cijfers variëren van drie tot vijf duizend. Veel Nederlandse vrouwen, getrouwd (18) met moslims worden moslima, ofschoon ze volgens de sjarie'a christin kunnen blijven.

De gezinshereniging, vooral op gang gekomen sinds 1974 voor de mediterrane moslims, heeft een stroomversnelling gekend tussen 1980 en 1985. Het aantal moslims kan nu geschat worden op 360.000.

De verscheidenheid van moslims heeft niet alleen als oorzaak hun geografische oorsprong, maar hangt ook samen met de rechtsschool (19) waartoe zij behoren.

De vier rechtsscholen zijn alle min of meer vertegenwoordigd in Nederland.

De Turkse, Pakistaanse en Indiase moslims volgen de Hanafitische school, de Noord Afrikaanse moslims de Malikitische. De Sajfi'itische 'richting' (dit is de letterlijke vertaling van 'madhab', school) wordt gevolgd door de Indonesische, sommige Egyptische en overige Aziatische moslims.

Tenslotte is het ambassade personeel van Saoedie Arabië en de Golfstaten aangesloten bij de Hanbalitische school.

De Sji'ieten (20), gevormd door enkele honderden families in Den Haag, Rotterdam en Amsterdam (Hussayni Mission) van vooral Pakistaanse of Turkse afkomst, hebben hun eigen rechtsschool nl.de Dja'faritische, zo genoemd naar de zesde imamitische imaam Dja'far as-Sadiq.

5 Islamitische (21) Instellingen, Organisaties en Religieuze Voorzieningen

De Nederlandse grondwet garandeert de vrijheid van godsdienst. Vroeger was ons land, dat de Hugenoten en de uitgewezen Descartes gastvrijheid bood, bekend om zijn tolerantie. Men zou dus geneigd zijn te denken dat moslims niets in de weg staat om hun godsdienst uit te oefenen. De feiten bewijzen het tegendeel. Vooroordelen over de islam bestaan in alle lagen van de maatschappij. Uit een

recent onderzoek (22) blijkt dat één op de vijf Nederlanders etnocentrisch is. Etnocentrische mensen zijn nationalistisch en hebben tevens een negatief beeld van minderheden. Ze zijn niet alleen te vinden onder Centrum Partijleden, lager geschoolden, arbeiders, kleine middenstanders maar ook onder christenen, ongeacht hun kerk. Deze groepen hebben gemeenschappelijk dat ze zich bedreigd voelen en dat ze autoriteitsgevoelig zijn d.w.z. opzien naar meerderen. Zij identificeren zich met maatschappelijk en kerkelijk gezag, waardoor zij zich afzetten tegen iedereen die daar buiten valt, dus ook tegen minderheidsgroepen.

Ook al is officieel de scheiding van Kerk en Staat steeds meer een feit (23), toch is veel wetgeving nog gebaseerd op historische tradities, min of meer religieus gekleurd zoals de wetgeving rond het onderwijs of geestelijke verzorging in penitentiaire inrichtingen, de krijgsmacht en de gezondheidszorg.

De etnische, ideologische, theologische en taalkundige verscheidenheid (24) van de moslims in Nederland, gepaard aan de afwezigheid van een hiërarchische autoriteit maakt het voor de Staat en kerken niet gemakkelijk om vertegenwoordigers van alle moslim groeperingen te ontmoeten.

Daarbij komt nog dat, anders dan in Frankrijk of Engeland, de overgrote meerderheid van de moslim migranten in Nederland nog volop bezig is met een emancipatie proces en te kampen heeft met een gebrek aan religieuze en politieke leiders.

5.1. Imaams

De Islamitische Stichting Nederland in Den Haag, die een kleine 90 Turkse islamitische organisaties (verenigingen, stichtingen) onder zich heeft, laat imaams (hodja's) uit Turkije komen. Deze voorgangers worden geselecteerd onder de officieel in Staatsopleidingen gevormde hodja's en op Staatskosten uitgezonden door de Diyanet, het Presidium van Godsdienstzaken, een bureau dat verbonden is aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken in Ankara. Deze imaams, nu ongeveer 65 in aantal, met een Hatip opleiding (een soort middelbare religieuze school) of soms met een theologische hogere opleiding, komen voor 4 of 5 jaar

naar Nederland. Ofschoon ze enigszins worden voorbereid op hun verblijf hier in den lande, spreken de meesten geen of slecht Nederlands en zijn ze slechts matig op de hoogte van de politieke, maatschappelijke en godsdienstige ontwikkelingen in Nederland (25). Als de familie in Turkije blijft, krijgt deze een vergoeding voor de tijd dat de kostwinner afwezig is. De imaam zelf krijgt een kleine toelage, vaak ontoereikend zodat het moskee bestuur moet bijspringen voor kost en onderhoud. Het wisselen van de imaams na 4 of 5 jaar stelt hen niet in staat om de emancipatie en integratie van hun Turkse geloofsgenoten te bevorderen, laat staan te voorzien in de noden en behoeften van de jongere generaties.

De Marokkaanse imaams hebben meestal een minder degelijke opleiding dan hun Turkse collega's. Ze worden niet door de Staat of een andere religieuze centrale instantie uitgezonden. Hun rechtspositie en salaris zijn dikwijls slecht geregeld.

Surinaamse en Pakistaanse moslims hebben dikwijls een gemeenschappelijke imaam. Het totale aantal imaams in Nederland wordt geschat op ongeveer 200, waarvan

grofweg 50% Turk is, 25% Marokkaan en 25% Surinamer of behorend tot een ander nationaliteit.

5.2. De gebedsruimten

Tot het midden der zeventiger jaren waren de migranten uit de wervingslanden vooral mannen zonder hun gezin. De moslim gebedsruimten waren provisorisch en afhankelijk van improvisatie, met name tijdens de Ramadaan. Toen de familiehereniging op gang kwam na 1974, vermenigvuldigden zich de moskeeën en koran-klassen.

In 1975 ontstond in Almelo de eerste soenni moskee in Nederland met typische moslim architectuur, financieel mogelijk gemaakt door christenen, moslims, gemeente en de Wet Steun Kerkbouw.

Tot eind 1983 konden moslims een beroep doen op de Staat voor een gedeeltelijke subsidie bij de inrichting van hun gebedsruimtes. (26) In de huidige stand van zaken kan de gemeente slechts culturele of sociale activiteiten subsidiëren, die de moskee organiseert.

De oprichting van nieuwe moskeeën wordt dan ook gefinancierd door de in Nederland aanwezige moslims en door andere binnen- en buitenlandse bronnen. (27)

Van de 300 nu (najaar 1989) officieel ingeschreven islamitische verenigingen heeft ruim 75% (ongeveer 230) een eigen gebedsruimte. Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Utrecht hebben samen zo'n 100 moskeeën. Twee recente, bijzonder fraaie moskeeën hebben in 1989 het licht gezien. De Turkse Fatih moskee in Eindhoven, de grootste in Nederland en de kleine Molukse moskee in Waalwijk. In tegenstelling tot België en Frankrijk, die een centrale moskee hebben, resp. in Brussel en Parijs met een 'rektor', kent Nederland geen dergelijke moskee of autoriteit die pretendeert te spreken namens alle moslims of coördinerend op te treden. Sommige sociale of politieke organisaties zoals HTIB en HKTB bij de Turken en KMAN bij de Marokkanen maken zich sterk voor een "vrije moskee" (28) d.w.z. een moskee, die politiek niet gebonden is.

5.3. De adzaan

Ofschoon de oproep tot het gebed (29) geen verplichting is maar een traditie (soenna), krijgen steeds meer moskeeën van de gemeente vergunning om als expe-

riment deze oproep één maal in de week, meestal op vrijdagmiddag, te laten weerklinken met een beperkt aantal decibellen. In januari 1988 heeft de Tweede Kamer besloten om de wetgeving in dezen gelijk te schakelen met die voor het klockgelui. De discussie hierover heeft heel wat inkt doen vloeien. (30).

5.4. Andere moslim instellingen

- Enkele openbare begraafplaatsen (bijv. Waalwijk, Ridderkerk, Hoogeveen, Den Haag, Rotterdam, Utrecht, Middelburg, Vlissingen) hebben een gedeelte van het terrein gereserveerd voor moslims. Het zijn vooral Molukse en Surinaamse moslims die hier hun doden begraven. Turken en Marokkanen vliegen hun nabestaanden over naar het land van herkomst ondanks hoge kosten die men soms gezamenlijk opbrengt of kan verhalen op een speciaal verzekeringsfonds.

- De besnijdenis gebeurt steeds meer in het ziekenhuis.

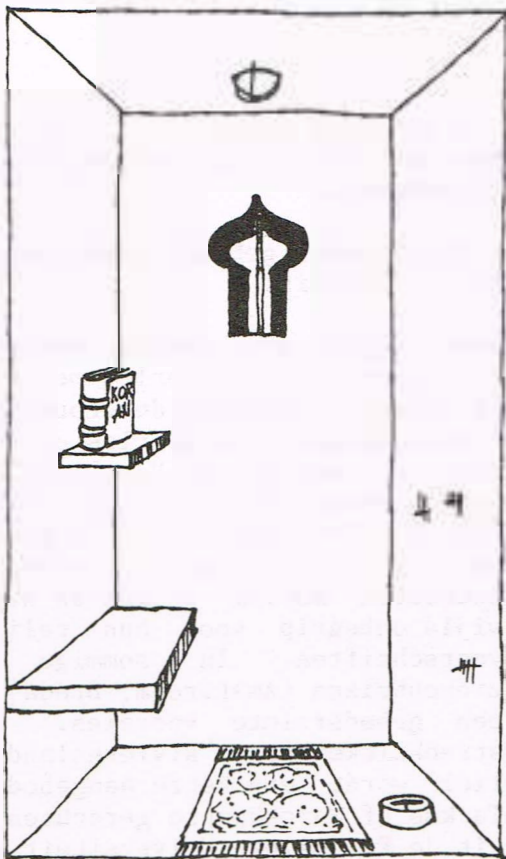
Imaams kunnen soms moslims bezoeken in het ziekenhuis na overleg met pastor of directie. Ondanks de grote inzet, deskundigheid, publicaties en curcussen van het Bureau Voorlichting Gezondheidszorg Buitenlanders te Bunnik (31) en niettegenstaande de goede wil van veel directies in ziekenhuizen ontmoeten moslim patienten nog dikwijls onbegrip voor hun religieuze voorschriften. In sommige nieuwe ziekenhuizen (Amsterdam, Breda) wordt een gebedsruimte voorzien. In het streekziekenhuis "Rivierenland" in Tiel wordt een keuze aangeboden uit Turkse of Marokkaanse gerechten.

Vanuit de Katholieke Universiteit Nijmegen is een cursus georganiseerd "gezondheidszorg voor migranten". Deze is verplicht voor studenten medicijnen (co-assistenten).

- Penitente instellingen (32) hebben moeite om geschikte imaams te vinden voor de begeleiding van moslim gedetineerden.

Op studiedagen in oktober 1989, georganiseerd door de r.k. hoofdaalmoezenier bij de inrichtingen van het Ministerie van Justitie voor een dertigtal geestelijke verzorgers,

bleek duidelijk betrokkenheid hunnerzijds bij moslim gedetineerden en hun behoeften. Zo besteedde men aandacht aan feestdagen, de Ramadan, interreligieuze gebedsdiensten en werd naarstig gepoogd een imaat binnen te halen. De moslim gedetineerden zelf verwoordden hun noden niet altijd op de juiste manier. Soms misbruikt men de onkunde of het gebrek aan informatie van de verzorger. De moslims zien graag een imaat binnen het huis van bewaring of de gevangenis om zo dezelfde status te hebben als hun r.k., p.c., humanistische of joodse collega's.

Maar de aanwezigheid van de imaat lijkt soms meer op een status symbool dan op een pastorale begeleider. De vraag blijft of moslim gedetineerden behoefte hebben aan een rituele gebedsdienst met of zonder moraliserende preek over hel en verdoemenis of aan een gezamenlijke discussie bijeenkomst over een of ander levensbeschouwelijk onderwerp. Bij gebrek aan voldoende geschoolde, pastoraal getrainde en door de overheid gesalarieerde islamitische gees-

telijke verzorgers zullen de verzorgers van de andere richtingen voorlopig nog plaatsvervangend bezig moeten zijn. Zij dienen dan echter beter gevormd te worden m.b.t. etnische minderheden en wereldgodsdiensten.

- Het rituele slachten (33) is sinds 1977 slechts mogelijk in door W.V.C. aangewezen slachthuizen. De joden, voor wie ritueel slachten volgens hun eigen voorschriften aan nog strengere eisen is gekoppeld dan voor moslims, hadden al eerder dispensatie gekregen om zonder verdoving te slachten. Dierenbeschermingsorganisaties proberen steeds opnieuw deze ontheffing te niet te doen. Hun bezwaren, soms incidenteel gerechtvaardigd, zijn principieel ongegrond. Het rituele slachten is immers in de meeste gevallen voor het dier niet pijnlijk, mits de halssnede op deskundige wijze wordt uitgevoerd. Bij bedwelming met het schietmasker is pijnloosheid alleen dan gegarandeerd als het schietmasker op de juiste plaats wordt aangebracht en voor ieder diersoort aangepaste patronen worden gebruikt. De tijd waarop het bewustzijnsverlies optreedt na de rituele snede varieert per diersoort. Voor schapen is dat 3 tot 5 seconden, voor runderen meer. (34)

5.5. Regeringssteun en religieuze voorzieningen

Het-na overleg met het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken, het Humanistisch Verbond en de Landelijke Advies en Overlegstructuur Minderhedenbeleid bijgestelde kabinetspunt (35) inzake overheidssteun voor religieuze genootschappen heeft een apart hoofdstuk (III) over Minderheden. We geven hier een korte samenvatting.

Het kabinet is met de commissie van oordeel dat categoriale geestelijke verzorging een structurele aanpak verdient. Dit vereist van moslims en hindoes dat beide groeperingen ieder een samenwerkingsverband tot stand brengen. Zodra deze gevormd zijn, treedt het kabinet in overleg met moslims en hindoes over de wegen die moeten worden ingeslagen voor categoriale geestelijke

verzorging op verscheidene terreinen.

Krijgsmacht

Tot nu toe gaat het om zeer geringe aantallen moslim en hindoe militairen (36).

Zij kunnen incidenteel een beroep doen op geestelijke verzorgers van de eigen richting, die dan een vergoeding krijgen voor reis- en verblijfkosten.

Er bestaat een Regeling faciliteiten voor joodse, moslim en hindoe militairen. Deze behelst aanwijzingen voor de afwijkende rust-, feest- en gedenkdagen alsmede voorzieningen op het gebied van de religieuze drank- en voedselvoorschriften.

Om tot structurele verzorging te komen neemt het kabinet de aanbeveling van de commissie over om voor een periode van vijf jaar twee diensten geestelijke verzorging op te richten (afzonderlijk voor moslims en hindoes) met elk twee formatieplaatsen. Op langere termijn zijn de algemeen geldende principes van toepassing voor de verdeling van geestelijke verzorgers in de krijgsmacht.

Twee voorwaarden worden vermeld om zo'n dienst te kunnen instellen.

Ten eerste moeten Defensie enerzijds en moslims resp. hindoes anderzijds samen vaststellen wie als zendende instantie valt aan te merken.

Ten tweede is het van belang inzicht te hebben in de aantallen militairen van de desbetreffende geloofsrichtingen.

Penitentiaire inrichtingen

Ook hier zijn structurele voorzieningen nodig volgens het kabinet, dat eenzelfde oplossing aanvaardt (twee diensten met beide twee formatieplaatsen van 78 uur) als voor binnen de krijgsmacht. Na analyse van de beschikbare gegevens over de aard en de omvang van de behoefte van moslims en hindoes aan geestelijke verzorging en verspreiding van behoeften over verschillende inrichtingen kan worden gezien hoe de formatie-uren het doelmatigst kunnen worden ingevuld.

De in dienstneming van pandits en imaams moet binnen de huidige begroting van het Ministerie van Justitie gebeuren.

In het algemeen zal de uitbreiding van geestelijke verzorging vanuit de minderheden ten laste gaan van het volume van de bestaande geestelijke verzorging.

Andere instellingen

Ook hier wordt een achterstand van categoriale geestelijke verzorging geconstateerd met name in instellingen voor gezondheidszorg, jeugdhulpverlening en in bejaardenoorden. Over de oorzaak van de achterstand zijn kabinet en commissie het oneens.

Voor de commissie is de ontoereikende geestelijke verzorging te wijten aan beperkingen, die voortvloeien uit direct overheidsingrijpen op het terrein van door genoemde instellingen uitgevoerde voorzieningen.

Voor het kabinet ligt de verklaring in 'de omstandigheid dat minderhedenorganisaties niet of vrijwel niet betrokken zijn bij de bestaande structurele voorzieningen op het gebied van geestelijke verzorging'.

Toch neemt het kabinet het voorstel van de commissie over om een onafhankelijk landelijk service-bureau geestelijke verzorging minderheden tijdelijk financieel te ondersteunen, op voorwaarden dat de betrokken religieuze organisaties zelf het initiatief nemen tot zo'n service-bureau. Het bureau zou echter niet zelf de geestelijke verzorging moeten verlenen maar er voor zorgen dat de reeds bestaande plaatselijke geestelijke verzorgers worden toegerust en feitelijk worden ingeschakeld in deze instellingen.

Gebouwen

Van de ad hoc subsidieregeling, die slechts tot 1984 heeft geduurd en dan nog alleen voor Turkse en Marokkaanse moslims, hebben niet alle religieuze organisaties kunnen profiteren. Zij bevinden zich dus in een historische en maatschappelijke achterstandssituatie. Een aantal Nederlandse kerkgenootschappen daarentegen hebben in het verleden voor kerken met oorlogsschade en kerken in de nieuwe polders overheidssteun ontvangen, afgezien nog van de subsidie voor kerken die als monumenten worden behandeld. Het kabinet deelt deze analyse van de commissie en erkent ook hier de achterstand van religieuze minderheden. Het wil dan ook de aanbeveling van de commissie onderschrijven nl. een eenmalige subsidieregeling met beperkte werkingsduur. Dit is niet strijdig, aldus het kabinet, met het beginsel van scheiding van kerk en staat. Dit beginsel verzet zich nl. niet tegen steunver-

lening door de staat aan religieuze genootschappen, mits de organisatorische zelfstandigheid en de belijdenisvrijheid worden gerespecteerd, de genootschappen op gelijke voet worden behandeld en de overheid zich onthoudt van maatregelen die ertoe leiden dat een bepaalde godsdienstige of levensbeschouwelijke richting bevoordeeld wordt ten koste van andere. Het kabinet is van oordeel dat het commissievoorstel aan deze eisen voldoet. Het kabinet kan echter niet voorbijgaan aan het feit dat de Tweede Kamer, op grond van het beginsel van scheiding van kerk en staat en de gelijke behandelingsnorm, zich tegen overheidssteun heeft uitgesproken ten behoeve van religieuze voorzieningen (moties Wiebenga en Dales). De Tweede Kamer bleek evenmin gevoelig voor het argument dat religieuze voorzieningen voor minderheidsgroepen een belangrijke sociaal-culturele functie vervullen. Aangezien de opvattingen van de Tweede Kamer hierover nog niet zijn gewijzigd, zal het kabinet eerst de instemming van de Tweede Kamer moeten hebben alvorens zo'n tijdelijke subsidieregeling te treffen.

6 Organisatie

Het gebrek aan kaders en het tijdelijk karakter van de immigratie zijn er debet aan dat tot in het midden der zeventiger jaren moslims zich nauwelijks organiseerden. De samenwerking van Turkse, Marokkaanse en later ook Surinaamse moslims in Utrecht, Amsterdam en Den Haag leidde in 1974 tot een landelijke werkgroep met een vertegenwoordiging van 13 organisaties. In 1975 werd deze omgezet in de Federatie van Organisaties van Moslims in Nederland (FOMON). Zij maakte deel uit van de Islamitische Raad van Europa en onderhield contacten met internationale moslim organisaties als de Moslim Wereld Liga (Rabita) in Mekka. Zij hield zich bezig met religieuze voorzieningen. In 1980 moest de FOMON wijken voor de Moslim Organisaties Nederland (MON), niet alvorens enige FOMON bestuursleden het licht hadden geschonken aan het Moslim Informatie Centrum in Den Haag, dat het Nederlandstalige tijdschrift QIBLAH uitgeeft (37) en Nederlands sprekende moslims begeleidt. De nieuwe federatie MON was te zeer gebonden aan diplomaten om alle moslims te kunnen vertegenwoordigen.

6.1. Turkse moslims

T.I.C.F. en I.S.N.

De Turkse moslims zagen al snel het belang in van een bundeling van krachten. In 1975 ontstond de Turks Islamitische Culturele Federatie (T.I.C.F.). Ofschoon ze van het begin af culturele doeleinden nastreefde en geen strikt religieuze organisatie wilde zijn, verzamelde ze onder haar hoede de meerderheid van de Turkse moslims.

Momenteel telt ze onder haar koepel een negentigtal verenigingen en vertegenwoordigt ze officieus de Turkse staatsislam op het sociale en politieke vlak.

De islamitische Stichting Nederland (I.S.N.) (Hollanda Diyanet Vakfı), in 1982 opgericht, is wel een strikt religieuze stichting, maar met een directe lijn naar Ankara. Immers de President van de Diyanet (Presidium voor Religieuze Zaken) in Ankara is tevens voorzitter van het Algemeen Bestuur van de I.S.N.

De bedoeling is zoveel mogelijk moskeeën als eigendom te bezitten d.w.z. volgens het waqf-beginsel van veel islamitische landen of zoals de I.S.N. het zelf uitlegt: 'het eigendom van gebedsruimten wordt mede o.a., omschreven als een "waqf" d.w.z. dat zo'n ruimte middels de religieuze gemeenschap aan God toebehoort"

Artikel 2 van de statuten van de Stichting luidt: "De stichting heeft ten doel:

- a. het instandhouden en creëren van mogelijkheden voor de in Nederland verblijvende islamieten om te kunnen voldoen aan hun godsdienstige plichten.
- b. het bevorderen van het welzijns-klimaat van de Turks Islamitische Gemeenschap in Nederland.
- c. het bevorderen van de mogelijkheden tot geestelijke ontplooiing van de in Nederland verblijvende islamieten.
- d. het geven van voorlichting omtrent de werkelijke structuur van de islam aan mensen die met de islam kennis willen maken".

De vier hoofddoelstellingen worden verder ingevuld en uitgewerkt in dertien punten.

Naast het bevorderen van integratie, emancipatie en voorlichting wordt ook genoemd "het samenwerken met kerken,

religieuze groeperingen, officiële en andere instanties teneinde de doelstellingen van de stichting te bevorderen." In april 1985 ressorteerden reeds 22 moskeeën onder de I.S.N. Nu zijn er dat zo'n zeventig. De samenwerking binnen de I.S.N. maakt het de Turkse moslims mogelijk om hypotheeken te sluiten voor het bouwen van nieuwe moskeeën.

Sinds oktober 1987 geeft de I.S.N. een kwartaalblad uit Arayis ve islam (vorsing en islam)(38)

T.I.C.F. EN I.S.N. plaatsen zichzelf op het politieke veld in het midden met aan hun rechterzijde de fascistische Grijeze Wolven en aan hun linkerzijde de vakbonden.

Suleyman beweging

Een kleine minderheid onder de Turkse moslims behoort tot de volgelingen van Suleyman. (Islamitisch Centrum Nederland).

Zij hebben hun centrum in Utrecht en leunen sterk aan tegen hun geestverwanten in Keulen, die zich in Duitsland "Verband Islamischer Kulturzentren" noemen. Een aantal onder hen is verbonden of sympathiseert met rechtse politieke partijen in Turkije. Sommigen noemen hen conservatief, waarschijnlijk omdat ze in de tijd van Atatürk (1881-1938) in opstand kwamen met hun koran curcussen tegen zijn liberale, laicistische opvattingen over de islam. Anderen noemen hen modern als het gaat om hun aanpassing aan maatschappelijke situaties en hun visie op kleding en opvoeding.

Hun beweging is hiërarchisch. In Turkije heten ze 'Federatie van Korancursussen' en worden ze als illegaal beschouwd omdat ze zich onttrekken aan het toezicht van de regeringsautoriteiten die zich met godsdienst bezig houden.

Hun ideeën kunnen echter niet los worden gezien van de historische omstandigheden van hun ontstaan. Hun stichter Suleyman Hilmi Tunahan (39) (1888 - 1959) was in zijn jeugd een hard werkende en briljante student. Na zijn middelbare studie bezocht hij de Fatih Madrasa in Istanbul, de school voor rechters (Kuzat Madrassa) en de Faculteit voor Koran-exegese en hadieth (Suleymaniye Madrasa). Hij behoorde tot de Naksjibandi orde, een soefi genootschap.

In een tijd van sterke secularisatie in Turkije (1924 opheffing van godsdienst-

onderwijs; 1930 sluiting van godsdienstige onderwijsinstellingen; 1933 sluiting van de theologische faculteit in Istanbul), waarin de staat steeds meer gezag uitoefende over de godsdienst, begon Suleyman zelf met opleidingen voor studenten. Niet alleen bracht hij hen in korte tijd wetenschappelijke kennis over de islam bij, hij was tevens hun geestelijke leider. Sommige van zijn leerlingen werden voorganger (imaam) of prediker (hatip), anderen mufti, weer anderen gaven koranonderwijs in huizen. Na 1948 voerde de staat weer godsdienst onderwijs in op de scholen, opende in 1949 een theologische faculteit en in 1951 de imaam-hatip scholen. Deze laatste boden geen aansluiting op de theologische faculteit. Daarom werden in 1959 de Hogere Islam Instituten gesticht. Suleyman was overtuigd dat de staat geen religieuze functionarissen kon opleiden. De imaam-hatip scholen (7jaar) werden in 1971 omgevormd tot imaam-hatip lycea (3 jaar) maar leken meer op normale middenscholen, die niet in staat waren goede imaams of hatips af te leveren. De Hogere Islam Instituten werden in 1980 veranderd in theologische faculteiten, waar minder begaafde studenten opzaten die uit waren op een diploma, maar niet religieus gemotiveerd waren. De doorstroming van de imaam-hatip lycea naar de theologische faculteit bleef moeilijk.

De bemoeienissen van de seculaire staat met de religieuze opleidingen werden door Suleyman en zijn leerlingen gezien als een soort onder curatele stellen van de islam.

Zo kan de staat zijn visie op de islam via staatsopleidingen in praktijk brengen. Door dit monopolie wordt de Suleyman beweging in de illegaliteit gedrukt. In Europa en met name in Duitsland (40) kan zij echter vanwege de vrijheid van godsdienst floreren. Sinds enige jaren onderhouden de Suleyman leerlingen goede betrekkingen met christenen.

Milli Görüs

Een tweede kleine minderheid onder de Turkse moslims bestaat uit de Milli Görüs (nationale visie), opgezet door de vroegere aanhangers van de Partij van Nationale Redding van Erbakan. Deze wil(de) van Turkije een islamitische Republiek maken. Zij zijn tegen de Suleyman beweging, die als verraderlijk

beschouwd wordt, omdat deze met het Westen en met christenen samenwerkt.

Een afsplitsing van hen volgt de felle en extremistische Cemalettin Kaplan, die vanuit Duitsland ook zijn invloed in Nederland doet gelden. Ze noemen zich Tablig (42) naar de gelijknamige publicatie. Het is deze groep die in het voorjaar van 1989 een manifestatie in Rotterdam manipuleerde n.a.v. de Rushdieaffaire.

Kaplans aanhangers worden beschreven als fanatiek, populair, zendingsbewust en anti-intellectueel.

Nurcular

Een derde minderheid onder de Turkse moslims bestaat uit de volgelingen van Said Nursi, die Nurcular worden genoemd of, zoals in Duitsland, de Nurculuk beweging. Vanuit hun moskee en studiecentrum in Rotterdam onderhouden ze goede relaties met de Pauluskerk. Zij worden ook wel Jama'at un Nur genoemd (gemeenschap van het licht) omdat hun geestelijk leider Said Nursi (1873-1959) de auteur is van Risale-i Nur, (Boodschappen van het licht.)

Zo verhaalt "de negentiende brief" negentien wonderen van Mohammed als bevestiging van zijn taak als boodschapper. Een van de vele voorbeelden is dat Mohammed water te voorschijn riep in de woestijn om de dorst te lessen of om de rituele wassingen te verrichten.(43)

Alevieten

De Alevieten (44), niet te verwarren met de mystieke orde van de Alawieten, hebben een moskee in Den Haag. Zij zijn een Turkse tak van de vele onderverdelingen van de Sji'ieten. In Turkije worden ze niet erkend, hetgeen verklaart waarom ze in Europa talrijker lijken dan in Turkije.

6.2. Marokkaanse moslims

Van alle Marokkanen die hun land hebben verlaten (45) woont 44% (500.000) in Frankrijk, 14% in België, 13% in Nederland en 3% elders in Europa. Behalve in Europa (74%) bevinden zich ook Marokkaanse migranten in de arabische landen (22%), in Amerika (4%) en ten zuiden van de Sahara (2%).

Hun komst naar Nederland valt samen met

het einde van de zestiger jaren. Marokko was één van de wervingslanden voor buitenlandse werknemers. Nederlandse ambtenaren hebben, soms op vernederende en arbitaire wijze, "gastarbeiders" geronseld. Uit welk gedeelte van Marokko ze kwamen en welke motieven hen bezielde om hun land te verlaten en naar Nederland te komen, valt te lezen in "Marokkaanse gezinnen in Nederland"(46). De Marokkaanse moslims zijn minder goed georganiseerd dan hun Turkse geloofsgenoten. De Unie van Marokkaanse Moslim Organisaties in Nederland (UMMON) zegt meer dan 70 moskee-organisaties te vertegenwoordigen. Het representatieve karakter van deze koepelorganisatie voor de Marokkaanse gemeenschap wordt niet door iedereen erkend. Dit is waarschijnlijk te verklaren uit het feit dat de UMMON vrij nauwe relaties onderhoudt met de Marokkaanse overheid via de ambassade in Den Haag.

De grote middengroep van Marokkanen behoren noch tot de Amicales noch tot de linkse KMAN (Komitee Marokkaanse Arbeiders Nederland). De locale Marokkaanse Moskeeën lijken erg op hun autonomie gesteld te zijn.

6.3. Surinaamse moslims

Zij kennen meerdere culturele of religieuze organisaties die alle claimen dat ze representatief zijn voor de hele achterban (47). Zo bestaat "de Stichting Welzijn Moslims in Nederland" verbonden met de Taibah moskee in Amsterdam Zuid Oost en tevens een onderafdeling van de World Islamic Mission. Bij deze stichting zijn een tiental moskeeën aangesloten, waar men ook Pakistaanse en Indiase moslims treft. Ze hebben nl. de urdu taal gemeenschappelijk.

Dit geldt ook voor de Jamaat Ahle Soenat Nederland, voorheen Aqaidoel Islam genoemd. Hun centrum in Den Haag publiceert sinds 1986 "De Stem van Al Qadri Islamic Centre". In deze brochures staan ook de toespraken, gehouden door christenen, uitgenodigd t.g.v. de geboortedag van de profeet (ied mielaad un nabi), die deze Surinaamse, Pakistaanse en Indiase moslims met veel feestelijkheden omgeven.

In Amsterdam en Utrecht werken Surinaamse moslim organisaties samen met Hindoe organisaties, zo bijv. de socio-culturele stichting Lalla Rookh in Utrecht.

Deze stichting geeft jaarlijks een kalender uit van Moslim en Hindoe feesten. De kalender van het Nederlands Centrum Buitenlanders in Utrecht publiceert jaarlijks een kalender met alle (ook niet religieuze) feesten van etnische groepen.

6.4. Nederlandse moslims

De Nederlandse moslims hebben vooral contacten met het Moslim informatie Centrum in Den Haag en in mindere mate met het Islamitisch Centrum Zuid Nederland in Tilburg, dat een afdeling is van Rabita.

Nederlands sprekende moslim vrouwen hebben ontmoetingsdagen, georganiseerd door Al Nisaa' in Amsterdam of door de vrouwengroep van het Moslim Informatie Centrum.

6.5. Organisatiegraad en verhouding met regeringen

Volgens een ruwe schatting zou een kwart van alle moslims lid zijn van een moskeevereniging. Dit cijfer lijkt aan de lage kant. We moeten echter niet vergeten dat moslims in hun land van herkomst geen lid van een vereniging hoeven te zijn om naar de moskee te gaan.

In Europa liggen de zaken anders. Om een moskee te kunnen stichten en subsidies te kunnen aanvragen moet men voldoen aan juridische normen en eisen zoals het georganiseerd zijn in stichting of vereniging. Aangezien de meeste moslims in Nederland financieel niet erg draagkrachtig zijn, accepteren ze gaarne financiële hulp van elders. Zo worden moskeeën, godsdienstleraren, publicaties enz. geheel of gedeeltelijk gefinancierd door islamitische staten of organisaties. Bij de opening van de Taibah moskee werd bijvoorbeeld afgeroepen welke schenkingen gedaan waren. Hetzelfde gebeurt op een bruiloft waar de gever des te luider wordt vernoemd naarmate zijn edelmoedigheid groter is geweest. Een ander voorbeeld van financiering, ditmaal vanuit Saoedie Arabië, is het Islamitisch Informatiecentrum Zuid Nederland in Tilburg dat, met moskee, bibliotheek, huisvesting en maaltijden voor moskeegangers, fungeert als

een afdeling van de internationale Liga van de Moslim Wereld.

Oostenrijk en België zijn de enige landen in West Europa die de islam, direct of indirect, als godsdienst hebben erkend met alle voor- en nadelen van dien. Zo wordt de islam in België voor wat godsdienstonderwijs betreft gelijkgesteld met het christendom. De moskee in Brussel werd aangezocht als hiërarchische autoriteit die de imaams en godsdienstleraren zou kunnen benoemen, maar dit gezag is vanaf het begin zeer omstreden geweest. Ook hebben een aantal islamitische godsdienstleraren hun door België betaalde salaris geweigerd omdat ze niet door Belgische inspecteurs van het onderwijs gecontroleerd wilden worden op de inhoud van hun godsdienstlessen.

In Nederland is geen enkele godsdienst erkend als zodanig. Dit is zelfs onmogelijk vanwege de grondwettelijke scheiding van Kerk en Staat. De wet op de kerkgenootschappen en synagogen dateert van 1853. De moslims hebben geen gebruik willen maken van deze wetgeving omdat volgens hen godsdienst en wereldlijke zaken niet gescheiden kunnen worden. De islam is een levenswijze waarbij geen enkel domein als louter profaan wordt beschouwd: godsdienst, maatschappij en cultuur horen onafscheidelijk bij elkaar.

Toch zijn veel moslims verplicht deze scheiding te maken. Allereerst is hun etnische afkomst zeer verschillend (48), waardoor de ene moslim de andere niet is.

Vervolgens zijn ze wel verplicht hun socio-culturele activiteiten duidelijk te onderscheiden van de godsdienstige, willen ze in aanmerking komen voor subsidie voor de eerste.

7 ISLAM EN GODSDIENST-ONDERWIJS

7.1. Binnen het basisonderwijs

Gezien het Nederlandse onderwijssysteem met een relatieve autonomie voor elke zuil en binnen elke zuil voor iedere school, kan de islam op de volgende wijze ter sprake komen op de basisschool:

- tijdens de catechese, het godsdienst- of levensbeschouwelijk onderwijs.
- tijdens intercultureel onderwijs (50)
- tijdens de wereldoriëntatie
- tijdens de Geestelijke Stromingen

(51) verplichte materie sinds 1.8.'85 - tijdens de aardrijkskunde- of geschiedenisles.

Al deze vakken gelden in principe voor alle leerlingen.

Kinderen van etnische minderheden hebben recht op 2½ uur per week O.E.T.C. (onderwijs in eigen taal en cultuur).

Ofschoon dit onderwijs strikt gesproken niet bestemd is voor godsdienstonderwijs, wordt deze tijd voor taal en cultuur vaak gebruikt om de islam te bespreken. Iedere onderwijzer doet dit volgens zijn eigen, dikwijls liberale opvattingen, tot grote ergernis van een aantal ouders, die er andere opvattingen op na houden. Zo zouden de Marokkaanse ouders graag zien dat islamitisch godsdienstonderwijs plaats vindt tijdens het O.E.T.C. onderwijs, maar dan gegeven door een gelovige moslim en in het Arabisch.

7.1.1. Bijzonder (christelijk) onderwijs

Op rooms-katholieke en protestants-christelijke scholen die samen ongeveer de helft van alle moslim leerlingen in het basisonderwijs hebben, houdt men dikwijls rekening met hen tijdens de godsdienst- of bijbelles. Dit "rekening houden" kan variëren van het binnenhalen van een imaat of islamitische godsdienstleraar tot de verplichting voor moslim leerlingen om het christelijke godsdienstonderwijs bij te wonen of zelfs deel te nemen aan christelijke gebeden of rituelen. Tussen deze twee uitersten is een reeks van uiteenlopende theoretische en praktische houdingen mogelijk, afhankelijk van de wijze waarop het bestuur, de directie of de onderwijzers van de school vorm geven aan de christelijke identiteit van de school.

Schematisch gezien kan men drie modellen onderscheiden (32):

- de getuigenisschool: deze richt zich tot de eigen groep. Alle leerlingen zijn verplicht aan de christelijke vakken, gebeden, en feesten deel te nemen. Er wordt hoegenaamd geen rekening gehouden met andersgelovige leerlingen tenzij om hen op wervende manier met de bijbel kennis te laten maken.
- de ontmoetingsschool: het christendom blijft de hoofdgodsdienst, maar andersgelovige leerlingen worden aange-

nomen.

Respect en ontmoeting staan centraal, zonder poging tot evangelisatie of bekering. De godsdienstles of catechese kan gezamenlijk gebeuren, gescheiden of deels gezamenlijk en deels gescheiden.

- de open school: geen enkele godsdienst heeft een voorkeurspositie; alle godsdiensten worden als gelijkwaardig beschouwd en behandeld.

De meeste katholieke scholen hangen in feite het tweede model aan, al is dit slechts zelden een bewuste keuze.

7.1.2. Openbaar onderwijs

In het openbaar onderwijs is islamitisch godsdienstonderwijs theoretisch mogelijk, als voldoende ouders hierom vragen. In de praktijk wordt het weinig gerealiseerd vanwege de gestelde eisen waaraan moslims moeilijk kunnen voldoen (diploma's, taalvaardigheid, inhoudelijke eisen of pedagogisch-didactische aanpak). In slechts enkele gemeenten is men erin geslaagd islamitisch godsdienstonderwijs op openbare scholen in te voeren. In Ridderkerk wordt sinds 1985 islamitisch godsdienstonderwijs gegeven met name aan Molukse kinderen. In Tiel gebeurt dit sinds 1982 voor Turkse en Marokkaanse kinderen.

7.2. Buiten het regulier onderwijs

Dit onderwijs valt meestal samen met het onderricht in de moskee. Men schat dat tussen de 60 en 80% van de moslim kinderen dit onderwijs volgt. De leeftijd varieert van 5 tot 14. Het aantal uren is ook verschillend. De Turks Islamitische Culturele Federatie verzorgt 3½ uur per week (koran, traditie, cultuur). De Suleyman beweging geeft minimaal 1, maximaal 3 uur les per dag (traditioneel koranonderricht). De Marokkaanse kinderen leren de koran van buiten en krijgen tegelijk, of daarnaast, een taalkundige initiatie in het Arabisch en enkele gegevens over aardrijkskunde en geschiedenis.

De kritiek (53) die wordt geleverd op de traditionele koranlessen komt van twee kanten: van de Nederlandse onderwijskrachten en van de Turkse O.E.T.C.-onderwijzers.

De bezwaren kunnen als volgt worden samengevat: politieke indoctrinatie,

overbelasting voor de kinderen, gebruik van niet aan school aangepaste methodieken. Het is moeilijk na te gaan in hoeverre deze kritiek gerechtvaardigd is voor het gehele koranonderwijs in Nederland.

7.3. Bijzonder islamitisch onderwijs

Ofschoon de oprichting van scholen op islamitische grondslag theoretisch altijd mogelijk is geweest volgens artikel 23 van de grondwet en de Wet Basisonderwijs van 1985, heeft het om diverse redenen (bijv. tegenwerking van gemeenten en provincies) tot augustus-september 1988 geduurd voordat de twee eerste islamitische scholen van start zijn gegaan.

Momenteel zijn er 6 bijzondere islamitische scholen. Drie hiervan zijn autonoom (Al Ghazali school in Rotterdam, Tariék Ibn Ziyad school in Eindhoven en de Islamitische School Amsterdam), drie andere (Den Haag, Rotterdam, Amsterdam) staan onder de hoede van de Islamitische Stichting Nederland voor Onderwijs en Opvoeding.

In vele plaatsen zijn aanvragen tot oprichting in behandeling.

Volgens Barbara Wessel (54) hebben onderwijskundige, godsdienstige en politieke factoren de oprichting van deze scholen versneld.

In het onderwijsbeleid van de regering heeft het O.E.T.C. (onderwijs in eigen taal en cultuur) steeds minder aandacht en tijd gekregen. De onderwijsnota's van de tachtiger jaren hebben steeds meer de nadruk gelegd op integratie in het Nederlandse onderwijsprogramma.

Niet alleen bleken scholen en medezeggenschapsraden ontoegankelijk voor buitenlandse ouders, ook buitenlandse organisaties hadden geen enkele vorm van participatie in de besluitvorming t.a.v. het onderwijsbeleid.

Hierbij komt nog dat goed intercultureel onderwijs nauwelijks van de grond is gekomen: slechts 10% van de scholen is hier serieus mee bezig.

Islamitisch godsdienstonderwijs behoort noch op openbare noch op bijzondere (christelijke) scholen (55) tot de feitelijke mogelijkheden.

Tenslotte heeft het ontstaan van de zgn. "concentratie-scholen" de opsplitsing in "witte" en "zwarte" scholen bevorderd.

De onvrede met al deze ontwikkelingen,

gekoppeld aan de teleurstelling over het steeds groeiende werkeloosheidspercentage van buitenlandse jongeren, heeft de initiatiefnemers (ouders, verenigingen, stichtingen) van de oprichting van islamitische scholen ertoe gebracht in de doelstellingen van deze scholen verschillende accenten te leggen: versterking van de eigen identiteit; vermindering van de kloof tussen school en thuis; opheffing van de achterstand in het onderwijs en op de arbeidsmarkt; het overdragen van de zuivere islam.

Het islamitische karakter van de scholen komt tot uitdrukking in de gevierde feesten, de vrije vrijdagmiddag, de lesstof, bepaalde eisen aan de leerkrachten en in het schoolklimaat.

In de 6 nu functionerende scholen zijn zeer weinig islamitische leerkrachten.

Het is nog te vroeg om enige evaluerende opmerkingen te maken over de resultaten van deze nieuwe, islamitische zuil. Wel kan gezegd worden dat de scholen (zijn) ontstaan tegen de verdrukking in en slechts aandacht krijgen in een negatieve context (Rushdië-affaire (56) of de hoofddoekjesproblematiek).

Een toenemend aantal islamitisch scholen kan de kansen op OETC in de andere scholen verminderen, als hier het minimaal aantal leerlingen, nodig voor een OETC leerkracht, niet meer gehaald wordt.

Een andere ontwikkeling is dat taal en cultuur worden teruggebracht tot levensbeschouwing, waardoor sociaal-economische aspecten onderbelicht kunnen worden.

Turken en Marokkanen e.a. hebben een eigenheid die meer is dan alleen islamitisch.

Het is echter hypocriet als regeringsnotities en reeds bestaande bijzondere scholen vanuit een comfortabele machtspositie de eventuele negatieve effecten van de islamitische scholen breed uitmeten (versterking van isolement, nationalistische groepsvorming, gebrekkige taalverwerving), aangezien diezelfde instanties gedeeltelijk verantwoordelijk zijn voor de oorzaken, die hebben geleid tot het oprichten van islamitische scholen.

8 Nabeschoouwing

Uit deze korte, onvolledige beschrijving van de islam in Nederland moge blijken dat er nog geen sprake is van een Neder-

landse islam. De moslims in Nederland zijn geen monolithisch blok. Ondanks een fundamentele eenheid van geloof (koran en Soenna) blijven de verschillen in taal, oorsprong enz. de geloofsbeleving beïnvloeden.

Desalniettemin zijn er tekenen dat ook moslims in Nederland samen op weg zijn. Dit gebeurt soms onder druk van buiten zoals bij de Rushdie-affaire, toen een aantal landelijke moslimorganisaties, die samen meer dan 250 moskeeën of verenigingen vertegenwoordigen, gezamenlijk een brief aan Lubbers hebben opgesteld (17.2.89).

Het gebeurt ook als afgevaardigden van kerken en moslimorganisaties samen in overleg treden.

Aan de relaties tussen christenen en moslims in Nederland hopen we in een toekomstig nummer van BEGRIP meer aandacht te besteden.

P. Reesink.

Noten

1. Dit artikel is grotendeels gebaseerd op "De islam in Nederland" door Drs.J.Slomp, in islam, norm, ideaal en werkelijkheid, eindred. Dr. J.Waardenburg, Het Wereldvenster, Weesp, 1987, p.395-419. Bewerkt en aangevuld is het in het frans verschenen in ISLAMO-CHRISTIANA, nr.14,1988,- p.237-253 en in SE COMPRENDRE, 20 Rue du Printemps, Parijs, juli 1989.
Men raadplege ook J.D.J.Waardenburg "Iets over onderzoek betreffende de islam bij etnische minderheden" in Migrantenstudies, 1986,nr.1,p.39-48.
Voor meer algemene studies zie:
- Etnische minderheden in Nederland, Entzinger, Steiner, uitg. Boom, 1990.
2. cf.H.Hardenberg, De Nederlanden en de kruistochten, Amsterdam, 1941; C.D.J.Brandt, Kruisvaarders naar Jeruzalem, Utrecht,1950;A.C.Niemeijer, De Kruistochten, Fabula-van Dishoeck, Haarlem, 1981;- Amin Maalouf, Les Croisades, vues par les Arabes, J.C. Lattès, 1983, Paris.
3. cf. A.H. van Erp, Gesta Francorum: Gesta Dei?, motivering en rechtvaardiging van de eerste kruistochten door tijdgenoten en moslimse reactie, Rodopi, Amsterdam,1982, 134 blz.
4. cf. Marlies Philippa, Koffie, kaffer en katoen, arabische woorden in het Nederlands, Pantheon Boekhandel, Amsterdam, 1989, 128 bl.
5. cf. inaugurale rede van J. Waardenburg d.d. 14.4.88 in Lausanne "l'islam :une religion",p. 27-28.
6. Kohlbrugge, Prof. Dr. Hanna, Confrontatie met de Islam, Israël, Ismaël en wij, 1980, Den Haag, 62 bl. en van dezelfde auteur:Tawhid, Das Herz der Islamischen Theologie, Vorträge, 1988.
7. Over de studie van de Maghreb en Andaloezie, zie P.Sj. van Koningsveld, L'étude actuelle de l'histoire islamique Andalouse et Maghrébine aux Pays Bas, p. 37-52 in Le Maroc et la Hollande, Faculté des Lettres et des Sciences Humaines, Université Mohammed V, Rabat, 1988.
Over de huidige berichtgeving in de pers in Nederland en Amerika, zie BEGRIP nr.93.
8. cf.J.Brugman en F. Schröder, Arabic Studies in the Netherlands, Leiden 1979 en Geert Jan van Gelder en Rudolf Peters, A Bibliography of Dutch Publication on the Middle East and Islam, 1945--1975, University of Amsterdam, 1976.
- 9.cf.Wereld en Zending, nr. 3, 1988, waarin J.Slomp, A.Garon, D.Mulder en B. Hoedemaker vanuit vier verschillende invalshoeken Kraemer's visie op andere godsdiensten m.n. de islam beschrijven.

10. voor K. Gragg's benadering van de islam zie BEGRIIP nr. 94, De koran lezen als christen.
11. cf. J. Waardenburg (red), Islam, norm, ideaal en werkelijkheid, Het Wereldvenster, Weesp, 1984, appendix I, p. 443-445 en H. Mintjes, de Ahmadijja beweging, in Islamitische Stromingen in Nederland, V.U. Amsterdam, 1985, bl. 58-76.
12. adres: Mobarak Moskee, Oostduinlaan 79 Den Haag, tel. 245902.
13. deze schattingen zijn meestal iets hoger dan de berekeningen van het C.B.S. De meest recente resultaten van demografisch onderzoek naar minderheden zijn te vinden in Migrantstudies, 1989, nr. 3. Samson, Alphen aan de Rijn.
14. zie: J. Slomp, Moslimse en Christelijke feesten, Dienstencentrum, Postbus 203, 3830 AE Leusden, 1979. Er is een Nederlands-Turkse en een Nederlands Arabische uitgave.
15. zie BEGRIIP nr. 60
16. cf. diaserie Geloven in kleur; vandaag: moslims in Nederland.
Uitgave van het bureau Ontmoeting met moslims van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Postbus 203, 3830 AE Leusden.
17. cf. L. van den Berg-Eldering, Marokkaanse gezinnen in Nederland, Samson, Alphen aan de Rijn, 1979.
18. cf. BEGRIIP nr. 71 Huwelijken tussen christenen en moslims volgens de islam, G. Lukken, Het gemengde huwelijk van moslim en christen, in Huwelijkszegening, vraag en aanbod, werkmop liturgie, afl. 5, december 1987, p. 295-300, Gooi en Sticht. Dit laatste artikel is een bloemlezing o.a. van :
- Het gemengd huwelijk tussen moslim en christen, P. Backx (red.), in 1-2-1 informatiebulletin van de r.k. kerkprovincie, nr. 13, juli 1981 en
- J. Slomp, Het gemengd huwelijk (Moslim-Christenen): Raakvlak van religies, in Religieuze bewegingen in Nederland. Feiten en visies 1, Kok, Kampen, 1980, p. 40-54.
19. zie Th. W. Juynboll, Handleiding tot de kennis van de Mohammedaansche wet volgens de leer der Sjafi'itische school, Brill. Leiden, 1930, p. 16-23.
20. zie BEGRIIP nr. 78. De Sji'ieten als minderheid in de islam (p. 2-14) en in Nederland (p. 14-16).
21. Wij onderscheiden niet zoals Waardenburg op pag. 9 van zijn artikel "Institutionalization of Islam in the Netherlands" p. 8-31 in The New Islamic Presence in Western Europe, Mansell Publ. Ltd., New York en London, 1988 tussen islamitische en moslim instellingen. De eerste zouden strikt onontbeerlijk zijn voor het vervullen van de godsdienstige voorschriften, de tweede zouden een bredere, meer culturele functie vervullen.
22. R. Eisinga en P. Scheepers, Etnocentrisme in Nederland, dissertatie, K.U. Nijmegen, 1989.
23. zie het Kabinetsstandpunt d.d. 30.10.89 over het eindrapport "Overheid, godsdienst en levensvertuiging" van de commissie Hirsch Ballin. Het gaat om het "overheidsbeleid t.a.v. de zogeheten categoriale geestelijke verzorging d.w.z. de geestelijke verzorging in de krijgsmacht, de gevangenen en bejaardenoorden. Verder wordt ingegaan op het beleid t.a.v. de gebouwen die de genootschappen ten dienste staan, in het bijzonder de monumentale kerkgebouwen. Aan de specifieke problematiek van de minderheden op deze punten wordt in het bijzonder aandacht besteed... Ook is inmiddels een oplossing bereikt m.b.t. de verdeling van het aantal geestelijke verzorgers in de krijgsmacht over de verschillende godsdienstige en levensbeschouwelijke richtingen. Na overleg met de genootschappen heeft de staatssecretaris van Defensie besloten dat de verdeling zal berusten op drie zogenoemde 'pilaren', te weten de voorkeur van de militairen, de omvang van de geestelijke stromingen en de maatschappelijke betekenis van die stromingen..." (uit persbericht 0723 van het Ministerie van Binnenlandse zaken).

24. Over de integratie van moslims in Nederland en, meer in het algemeen, over hoe Nederlands de islam hier is, zie Islam in Nederland, Islam op school, K. Wagtendonk (red.), Coutinho, 1987.
 25. cf de enquête, gehouden door K. Wagtendonk onder een aantal imams in Amsterdam en waarvan hij op de M.O.I studiedag d.d. 9.6.'89 in Nijmegen verslag uitbracht.
 26. zie: Religieuze Voorzieningen voor Etnische Minderheden in Nederland, rapport tevens beleidsadvies van de niet-ambtelijke werkgroep ad hoc, Rijswijk, jan 1983, Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, 208 bl. Dit zg. rapport Waardenburg bevat, behalve conclusies en aanbevelingen, het toenmalige moskeebestand en de gesignaleerde behoeften.
 27. J. Waardenburg, op. cit. (cf noot 21) p.14-15 somt een aantal instanties en groepen op betrokken bij de oprichting van gebedsruimtes: Nederlandse vrijwilligers, stichtingen of verenigingen, lokale kerkelijke of gemeentelijke instanties, de Nederlandse regering (van 1976 tot 1983 via de zgn. "investeringsubsidie"), werkgevers, buitenlandse regeringen zoals Saoedi Arabië, Koeweit en Libye en internationale moslim organisaties zoals de Rabita (Liga van de Islamitische Wereld).
 28. zie bijv. de statuten van de Marokkaanse Stichting moskee 'Mouhajirin Omar Ben Khatab-Qouds' in Amsterdam d.d. 15.11.1981: artikel 2:... De Stichting is onafhankelijk van iedere politieke partij, komitee of religieuze organisatie... De Stichting bestrijdt het gebruik van de islam voor de verwezenlijking van politieke doeleinden, die gehanteerd worden door het huidige regime in ons land (Marokko) en die de moskee gebruikt om de verspreiding van zijn chauvinistische en reactionaire ideologie te bewerkstelligen, en ook van de moskee gebruik maakt om arbeiders te manipuleren en verdeeldheid te zaaien."
 29. zie BEGRIJ nr. 86. Oproep tot het gebed en Koranreciet, waarin o.a. positieve en negatieve reacties in de pers op de adzaan in Heerenveen.
 30. zie BEGRIJ nr. 86, p.3-6.
 31. Postbus 100, 3980 CC Bunnik, tel. 03405-96433. Dit bureau geeft ook een Bulletin uit (4 x per jaar).
 32. zie N.J.G. Kaptein, Moslims in penitentiaire inrichtingen, in Migrantenstudies, 1987, nr. 4p. 21-29.
 33. zie BEGRIJ nr. 60
 34. Deze conclusies worden onderschreven door de directie van de landelijke inspectiedienst dierenbescherming.
 35. Dit is te vinden in de brief van Minister van Dijk d.d.1.1.89 aan de Tweede Kamer, vergaderjaar 89-90, ref. 20 868 nr.2 "Criteria steunverlening (kerk)genootschappen". Het is het definitieve kabinetsstandpunt inzake het eindrapport 'Overheid, godsdienst en levensovertuiging' van de Commissie van advies inzake de criteria voor steunverlening aan kerkgenootschappen en andere genootschappen op geestelijke grondslag.
 36. zie ook: De integratie van etnische minderheden binnen de Nederlandse krijgsmacht, E.C. Taner-can. Eindstudie voor de Koninklijke Militaire Academie, Breda, 1984. (noot van de redactie van BEGRIJ).
Wat het aantal moslim militairen betreft, geeft de Islamitische Omroep Stichting voor november 1989 een getal van 155. Dit zou volgens deze stichting in de negentiger jaren kunnen groeien tot twee duizend.
 37. "Qiblah verschijnt vier maal per jaar, is een onafhankelijk islamitisch kwartaalblad, uitgegeven door het MOSLIM INFORMATIE CENTRUM. Het verschaft informatie over de islam aan moslims en niet--moslims". Abonnement f.24,00 per jaar. Adres: Postbus 61217, 2506 AE Den Haag, Tel: 070-614463.
Het blad is in zijn twaalfde jaargang, heeft zeer gevarieerde artikelen: o.a. vertalingen van religieuze teksten, boekbesprekingen, verhalen voor kinderen. Waar vroeger het christendom nogal
-

eens werd aangevallen en als een caricatuur beschreven, valt in de laatste nummers een christen-vriendelijker toon te bespeuren.

38. Volgens E.Sezer in Turkse kranten en tijdschriften, N.B.L.C., - Den Haag 1989, pag.35 is het blad niet partijgebonden, neutraal en gaan de vaste rubrieken over geloof, religieuze rituelen, belichting van interessante onderwerpen en figuren uit de islamitische traditie. Ook wordt het islamitisch standpunt gegeven t.o.v. enkele maatschappelijke problemen.
prijz f. 24,80 I.S.N., Javastraat 2, 2585 AM Den Haag.
 39. zie: Qiblah, september-oktober 1983 pag. 1-30 "Suleyman Hilmi Tunahan en de islam in Turkije".
 40. zie: M. S. Abdullah, Geschichte des Islams in Deutschland, Styria, Köln, 1981, p.95-102.
 41. voor de Milli Görüs in Duitsland zie: M.S. Abdullah, o.cit.p.120-124.
 42. Deze Tabligh groepering van Kaplan in Duitsland lijkt wezenlijk te verschillen van de Jamaat at Tabligh zoals die in Frankrijk en België wordt aangetroffen. Voor België zie: Tabligh en Belgique, Felice Dasseto, in The New Islamic Presence in Western Europe, London, Mansell, 1988.
 43. cf. Bediuzzaman Said Nursi, The miracles of Mohammed, the testimony of history, Istanbul, 1985, p.64-73.
 44. Voor de mystieke volgelingen van Alawi zie BEGRIP nr. 80 p. 14 e.v. Voor de Alevieten zie BEGRIP nr. 49 en nr. 78 en Van Bruinessen, Islam und Politiek in der Türkei, Herausg. J. Blaschke/Martin van Bruinessen, 1989, Berlin, 366 bl.
 45. zie L'émigration marocaine a l'étranger, Abdallatif Lfarakh, in Dossier Migrations, no. 44-45, 1988 du Centre d'Information et d'Etudes sur les Migrations Internationales, 46 Rue de Montreuil, Paris, 12 p.
 46. Lotty van den Berg-Eldering, Marokkaanse gezinnen in Nederland, Samson, Alphen a.d. Rijn, 1979, p. 31-41.
 47. cf. Het rapport van drs. M.A.K. Joeman "Verkennde inventarisatie bij Surinaamse moslims in Nederland", World Islamic Mission Nederland, 1988. De gegevens en conclusies van het rapport zijn omstreden.
 48. "Iets over onderzoek betreffende de islam bij etnische minderheden", J.D.J. Waardenburg, in Migrantenstudies, 1986, nr.1, p. 39-48.
 49. zie W. van Esch en M. Roovers, Islamitisch godsdienstonderwijs in Nederland, België, Engeland en Duitsland, I.T.S., Nijmegen, 1987, 145 bl. en A. Lkoundi-Hamaekers, Islam in Nederland op school, in Islam in Nederland. Islam op school, red. K. Wagtenonk, 1987, Coutinho.
 50. Voor informatie over nieuwe uitgaven zie Onderwijs in interetnisch perspectief, Katholiek Pedagogisch Centrum, eindred. A.Kloosterman, postbus 482, 5201 AL 's-Hertogenbosch. Dit blad met een losbladig systeem, rangschikt de publicaties onder de volgende rubrieken: etnische groepen, etnische talen, onderwijs in inter-etnisch/intercultureel perspectief, Nederlands als tweede taal, religies/levensbeschouwingen, varia.
 51. Geestelijke stromingen, onderwijs-leermateriaal voor de basisschool, K.P.C., Gooi en Sticht, 1986-1988 (6 delen).
 52. zie Katholiek basisonderwijs en "andersgelovigen", K.P.C., 1986, 24 bl. en J.H.Gerritsen, Wie voor ontmoeting heeft gekozen..., Stuurgroep p.c.onderwijs en culturele minderheden, C.P.S./, Hoevelaken, 1985, 57 bl. en Ontmoetingsonderwijs, een onderwijskundige invulling van de ontmoeting tussen moslims en christenen op een p.c.basisschool, Ede, 1985, 185 bl.
 53. cf. W. van Esch en M. Roovers, op.cit.p.39.
-

54. zie Barbara Wessel, "Omdat mijn kind zich thuis geen vreemde voelt", Islamitische scholen in Nederland, een verkenning, Pedagogisch Didactisch Instituut, Universiteit van Amsterdam, 1989, 93 bl., 8 bl. bijlagen (wetsartikelen, adressen, vragenlijsten).
55. Voor moslim leerlingen binnen het christelijk onderwijs zie o.a. J.D. Kraan, "Ontmoetingen met moslim leerlingen binnen het christelijk onderwijs", in een bij Ambo/Novib, 1990, te verschijnen boek (titel nog onbekend), P. Reesink (red.) en, van dezelfde auteur, "Islamitische godsdienst op een christelijke school?" in Christenen en moslims, J. van Lin (red.), Gooi en Sticht, 1990.
56. zie W.Tinnemans, "Nederland wijst de islamitische identiteit af" in Buitenlandersbulletin, nr.10, 1989, p. 6-10. De auteur bespreekt met name: R. Haleber (red.), De Rushdie-effecten, SUA, Amsterdam, 1989.

Redactie BEGRIP

Oprichter

Pater P. Backx Kooiakker 7 Pastor
4838 BE BREDA
Tel: 076 - 211064

R.K.KERK

Drs. C.F.K.de Jong ss.cc. Eymaelstraat 34a Theoloog met speciale aandacht voor de
6412 AM Heerlen islam in Indonesië.
Tel: 045 - 726021

Dr. P. Reesink Luybenstraat 17 Relatieopbouw moslim - christenen, in dienst
5211 BR 's-Hertogenbosch van Stg. Cura Migratorum
Tel: 073 - 145159 Eindredacteur.

Dr. H.Obdeijn van Houderingelaan 24 coördinator minderhedenstudies,
2341 BK Oegstgeest R.U. Leiden.
Tel: 071 - 272233

Gereformeerde Kerken

Drs.J. Slomp Dienstencentrum Predikant in alg. dienst van de Gereformeerde
Postbus 203 Kerken in Nederland om voorlichting te geven
3830 AE Leusden de ontmoeting met moslims in onze samenleving
Tel: 033 - 943244

Dr. M.van den Boom v.d.Veerelaan 6 Docent godsdienstwetenschap en oecumenica aan de
1181 RB Amstelveen opl. voor Godsdienstonderw. (NLO) en Theologie
Tel: 020 - 474308 (M.O.-A,B) van de Hogeschool Holland.

Ned. Herv.Kerk.

Drs.mw.G.Speelman "Kerk en Wereld" Functionaris voor de relatie christenen/moslims,
Postbus 19 vanuit de Ned. Herv. Kerk.
3970 AA Driebergen
Tel: 03438 - 12241

Islamitisch redactielid.

Dhr. 'L.Hoessein Aarab Orthensedonk 6 vormingswerker Driebergen.
5231 VE Den Bosch
Tel: 073 - 418361

Administratie

A.v.d.Berg van Beijnen Luybenstraat 17 Abonnementen, administratie en verzending

Illustratie

F.Kalb Tekeningen